

УДК 821.161.2.09

Л.В. ВОЙТКІВ

«ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ» У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША

Войтків Леся Василівна – Самбірський педагогічний коледж імені Івана Филипчика, викладач, аспірант (м. Самбір)

У статті аналізується ідея кордоцентризму у творчості Пантелеймона Куліша та її вплив на розвиток української філософської думки XIX століття.

Ключові слова: філософія серця, ментальність, внутрішнє, зовнішнє.

В статье анализируется идея кордоцентризму в творчестве Пантелеймона Кулиша и ее влияние на развитие украинской философской мысли XIX века.

Ключевые слова: философия сердца, ментальность, внутреннее, внешнее.

The article analyzes the idea in the works kordotsentryzmu Panteleimon Kulish and its impact on development of Ukrainian philosophical thought of the nineteenth century.

Keywords: philosophy of the heart, mentality, internal, external.

© Л.В. Войтків, 2012

Постановка проблеми. У сучасній літературі панує точка зору, що «філософія серця» є вченням, яке виражає всю специфіку українського світобачення, а також основні риси національного світогляду та психології. Але в українській культурі існує й інша точка зору. Наприклад, Тарас Закидальський у своїй статті «Досліди в діаспорі над історією української філософії» пише: «Теза, що українська філософія «кордоцентрична», не витримує критики: по-перше, тому, що тема серця обмежена лише до кількох мислителів; по-друге, тому, що навіть у тих кількох мислителів, винайдених Чижевським, це не головна тема їхніх міркувань, й нарешті, тому, що ці мислителі не складають філософської традиції: їхні вчення про серце не пов'язані між собою і кожний з них підходить до цієї теми і з іншої перспективи і з іншою метою». Наявність різних підходів до осмислення проблеми актуалізує питання її подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема «філософія серця» порушується уже у працях Кирила Транквіліона Ставровецького, а також Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Юркевича. Феномен «філософія серця» міститься також у працях Пантелеймона Куліша, про що зазначали сучасні дослідники: І.Валявко, В.Шурат, Ю.Шерех, К.Ісаєнко.

Найповніше формулювання «Філософії серця» (яка вже мала свої традиції від Києво-Руської доби) спостерігається у вченні Григорія Сковороди: «Істиною людини є серце в людині, глибоке ж серце — одному лише Богу досяжне, як думок наших безодня, просто сказати душа, тобто суттєва істота», «сила, поза якою «ми є мертва тінь». У даному випадку, ототожнюючи «серце» з душею, філософ спирався на Біблію, де воно означає душу і дух, шлях до вищої істини, «вище серце», завдяки якому встановлюється таємний гармонійний зв'язок між речами, «мікрокосмом» та «макрокосмом» тощо. «Філософію серця» поглибив у XIX

ст. яскравий представник «києво-руської школи» П.Юркевич. Він обстоював тезу, що «серце є осереддя душевного і духовного життя людини», перед яким поступається розум, тому, відводив розуму «похідну» роль, але не применшував його значення, спирався на національне світобачення, в якому «серце» постає універсальною категорією, втілюючи в собі ідею всеєдності.

Деяко іншою видається філософія П. Куліша. Її властива спрямованість думки на «внутрішню» людину. «Глибиною» «внутрішньої» людини, уособленням її найпотамнішого ества є серце, яке нерозривно пов'язане з рідним краєм, батьківщиною, Україною. «Внутрішнє», «глибина» постійно протистоять «зовнішньому», «поверхні», що уособлюють, згідно з П. Кулішем, усе вороже людині, чуже рідному краю, Україні. З постійного змагання «внутрішнього» із «зовнішнім» виникає безліч антитез: минуле — сучасне, хутір — місто, Україна — Європа та ін.

Мета дослідження. Проаналізувати «філософію серця» у творчості Пантелеймона Куліша, показати що «серцю» він протиставляє зовнішнє (раціональне - «голова»). Якщо «серцем» людина тягнеться до свого (народу, культури, історії, мови тощо), то «головою» - до чужого, до інших народів, їхніх культур, мов. Якщо «голова» бере верх над «серцем», то вона «забуває» про своє, рідне. В цьому протиставленні серця і розуму Куліш деяко категоричний, адже культура свого народу, його світогляд, його ставлення до світу хоча б уже заради вирізнення їх своєрідності потребують знання культури, традицій, способу життя інших народів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світогляд П. Куліша формувався під впливом багатьох чинників. Він добре знав сучасну йому вітчизняну та західноєвропейську культури і, зокрема, соціальні вчення. Був знайомий з творами Бекона, Декарта, Спінози, французьких просвітників XVIII ст. Позитивно оцінював дослідницьку філософію Бекона, «скептицизм» Декарта, прихильно ста-

вився до філософії Спінози, вплив якого відчутний у ранній період його творчості. Ґрунтовно вивчав нову західноєвропейську філософію, особливо німецьку. Проте емоційній, імпульсивній натурі Куліша більш за все імпонувала романтична традиція, хоча і тут він був непослідовним.

Дослідники творчості П.Куліша звертали увагу на його «мінливість» (С.Єфремов), «несталість» (С.Дорошкевич), «провіянність» (О.Маковой). Але цей спектр дефініцій не прояснює проблему світоглядних змін.

М.Грушевський ближче підійшов до розуміння естетично-філософських засад творчості Куліша: «предметом зацікавлення дослідника мають стати не факти «безсистемності», а зв'язок з добою, з її ідеологічними течіями та національною традицією» [2, с. 20]. Але у Грушевського ще не спостерігаємо віднесення Куліша до представників філософії кордоцентризму.

Д.Чижевський (погоджуючись із В.Петровим у тому, що доля Куліша - типова доля романтика) наголошує, що Кулішеві «рухи між суперечностями» були спричинені ідеєю «внутрішньої людини», яка уникає згубного впливу зовнішнього світу, і на цій підставі відносить Куліша до представників української традиції серця. Це, на думку дослідника, є тим фундаментом, який «принаймні робить зрозумілими його хитання. Цим твердим фундаментом світогляду Куліша, або, точніше кажучи, усіх його світоглядів, є його «філософія серця» [11, с. 9].

Творчість П.Куліша є глибоко філософська, що дозволяє спостерігати, як нам здається, рух його світогляду від «глибин душевних» до раціоналістичного спінозизму. Хоча в критичній літературі побутує думка, що основний світогляд Куліша незмінний, а філософське підґрунтя всієї творчості глибоко усвідомлення ідей Спінози [13].

У ранній період творчості (1840-60-і рр.) Куліш бачить Україну крізь призму ідей Руссо та Гердера, обстоює думку, що «природна людина» - невикористаний резерв цивілізованого згубного світу, що необхідно реанімувати «патриархальний быт», звернутися до народної творчості як джерела оновлення й оздоровлення національного духу. У поезії раннього періоду улюбленим образом-символом є образ серця, а сама ритмомелодика поезії близька народній, фольклорній традиції: «Мое сердеченко, / Коханню єдине! / На край світу за тобою / Пташкою долину...»; «Розірветься з болю-жалю / Серце голубине: / Заспіває-заридає / Уся Україна!» [3, т. I, с. 96]; «Глибокий колодязь / тільки дно блищить: / твоя думка глибше / у серці таїться»; «Так сяє серця глибина, що вірує не навмання...» [4, т. I, с. 111] і т.п.

Протиріччя внутрішнього і зовнішнього начал Куліш вбачає не лише у людини, а взагалі у суспільстві, історії, світі; звідси і наступні антитези, які унаочнюють цей принцип поділу: серце - голова, хутір - місто, жінка - чоловік, минуле - майбутнє, мова українська - мова чужа.

І навіть більше: культурні взаємини України і Росії раннім Кулішем, особливо 1850-57-х рр., витлумачуються як необхідне поєднання культурного світу і світу цивілізації. Звідси й ідея гармоній-

ної федеративної держави розглядається Кулішем як процес історично зумовлений і необхідний для обох руських народів: «Политическая жизнь Малороссии давно кончилась ..., Малороссия скоро сольется в одно тело с Россиею: это и хорошо ..., но не хорошо, что она, расцветая около двух веков такою пышною духовною жизнью, мало привнесла в него элементов новых, выработанных силами своего духа во время отдельного своего существования. Мы, малороссияне, в соприкосновении с русскими, могли бы напитать их запахом своих степей, придать им богатство колорита своими народными красками, осиять их души блеском своей поэзии...» [4, т. IV, с. 120]. Тож Україні відводиться місце «серця», а Росії - «голови» в єдиному політичному організмі.

У творчості Куліша яскравим виявом філософії серця є його «Хуторна філософія» (за Є.Нахліком - уособлення «українізованого русоїзму»). Ця філософія має дві віхи. Першою є «Листи з хутора» 1861 р., де представлено філософію серця у «чистому вигляді»: ідеї життя людини серед природи, далеко од згубного світу цивілізації, Бог - у душі людини, зовнішній, формальний бік вияву релігійного почуття зайвий.

А загалом образ хуторянина - це образ ідеальної людини, вихованої у дусі «природовідповідності», позбавленої будь-яких насильницьких впливів, яка живе у гармонії із собою і світом природи, що її оточує. На цьому етапі головним для Куліша є саме емоційне сприйняття світу, а отже, поняття корисного і згубного, доброго і злого визначається людиною індивідуально, а сам хутір постає як утопія, локалізований маленький світ.

Хуторянство Кулішеві бачилось як панацея від «благ» цивілізації, які вироджують моральність, духовність людини, звідси і мотив утечі, «сховатись у самому собі». Такий «українізований русоїзм», коли висока моральність розглядається як наслідок природного стану, завдяки якому зберігаються ознаки етносу, коли пріоритет надається почуттєвому світу як виключно особистісному, був цілком у дусі пізньопросвітительських преромантичних ідей.

Другою віхою розвитку Кулішевої філософії серця є «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» 1879 р., де вже помітні розмірковування про взаємопроникнення прогресу технічного та етичного. Якщо спочатку ці категорії витворювали в естетичі Куліша бінарну опозицію, то на пізньому етапі творчості мислитель відстоює думку про гармонійне поєднання «праведного розуму» і «чистого серця». Як правило, воно уособлено саме в жіночому серці, зокрема у серці селянки, яка виховувалась в оточенні хуторного побуту (наприклад, головна героїня поеми «Уляна-ключниця»). А «розум», «ум просвічений» постає у двох виявах: «культурницький» і «природний», і відповідно вже серед «хуторного люду» Куліш розрізняє «істинних хуторян», грецькоїв з діда-прадіда та нащадків «гульгетайського козацтва». Перегляд «хуторної концепції» був зумовлений, мабуть, не тільки тим, що Куліш усвідомив необхідність «прилучення до миру науки», але й особистим до-

свідом спілкування з представниками селянства у власній садибі, в Мотронівці, коли довелося зіткнутися з «живим» селянином, а не з абстрактним його ідеалом.

Слушно видається думка В. Щурата на цьому етапі що значний вплив на світогляд Куліша мали ідеї Спінози. У 1880-х рр. у нього відчутні навіть переваги «релігії розуму» над «козацьким серцем». Куліш висловлює думку, що людина, підвладна лише емоціям, втрачає здатність до раціонального мислення. Своїми суперечками герої Куліша демонструють його вагання: чим же треба керуватись у житті - розумом чи серцем? «Я правди більше розумом шукаю, бо серцем ви з дороги позбивались! (Хмелецький); «Ти, необачний, збився з пантелику! Для правди дано серце чоловіку!» (Наливайко) [6, т. IV, с. 99].

Вустами іншого героя Куліш констатує свій «перехід» чи «вибір» «філософії розуму»: «З кайданів мушу розум розкувати /і кожній вірі право рівне дати/ Нема ж бо й Бога, тільки розум єсть: / У розумі і слава наша й честь!»; «І приобцаючись релігії науки /До всіх народів ми простягнем братні руки!» [6, т. II, с. 337].

Але про остаточний «відхід» чи «прийняття» філософії серця не можна говорити також і тому, що це не є свідомим чи несвідомим вибором письменника. Це є давність, частина культурно-поведінкового коду, яка може або актуалізуватися, або перебувати у стані певних трансформацій та видозмін. Показовою є думка Куліша про відстоювання кожною нацією, народом свого права на самостійний «вільний розвій». Куліш наголошує: «... нема такої безодні, з котрої б не викарабкалася нація моральною духовою перевагою над стихійною силою, над силою власті, не оправданої філософією духу» [7, т. I, с. 362].

Вплив філософії кордоцентризму відчутний і в тлумаченні Кулішем світової історії загалом та історії України зокрема. Відмовляючись від возвеличення козацько-гетьманського періоду як ганебного моменту в історії України, Куліш вибудовує свою «драматичну» модель історичного розвитку. В ній Україна постає як «обітована земля», біблійний образ-символ, а саме відмінність моральна, духовна виокремлює українців з-посеред братніх народів, бо моральні засади буття українців найбільше синтезують у собі основи релігійного вчення: природність почування Бога у душі, простота і прагнення до краси й гармонії зі світом природи, а не вороже ставлення і боязнь, розуміння своєї власної вартості у цьому світі, але не гордіня: «Он видит сам себя такою важною персоною, такою моральною единицею, что ... не только царь, но и сам Господь Бог может непосредственно с ним беседовать» [8, т. II, с. 26].

Драматизм же полягає у тому, що «цивілізований світ» спотворено бачить роль і значення України у загальному історичному поступі, але Україна постає як уособлення моральної сили і самозреченості в ім'я «вищих» ідеалів, а головним «почуттям» є терпіння в ім'я спасіння «всього руського миру»: «Ми з Московською землею не ворогуем!» [12, с. 58].

Особистісний підхід до історії є визначальним у Куліша (і не лише в історії, а й у всьому простежується розподіл на загальне і часткове, внутрішнє і зовнішнє, хоча у роботі над Гоголевою біографією застерігає: «Не путать Гоголя в частности и Гоголя вообще...»). До чого б Куліш не взявся, у всьому він бачить «особенное»: «Кроме классической истории может быть еще особенная история, не так строго подчиненная условиям науки, сколько особному, личному пониманию и оценке событий и личностей исторических...» [8, т. I, с. 17].

Куліш цілком усвідомлював специфіку української ментальності, виражену у глибокій почуттєвості, але «самим серцем щирим націю не здвигнеш на достойне для неї місце» [5, с. 70], тому він приходиться до висновку, що прилучення до світу європейського інтелекту «воздвигне» націю на належне їй місце у культурному світі. З огляду на те, що будь-яка культура є дихотомічною, утвореною з двох начал: національного (етнографічного, притаманного лише певному народові) та наднаціонального, властивого загалом цивілізаціям (держава, влада, еліта), Україна бачиться Кулішеві «загубленою» в європейському культурному масиві саме через брак зазначеної вище необхідної атрибутики повноцінного (політично і культурно) суспільного життя.

Можна відзначити, що історіософська концепція Куліша не позбавлена впливу національної традиції серця, але його орієнтація на культурну Європу, постійна свідомо апеляція до раціонального об'єктивного мислення на протипагу суб'єктивному світосприйманню є ніби своєрідним коректором його діяльності.

Бачення Кулішем християнства теж кордоцентричне в своїй суті, він заперечує зовнішній вияв релігійності, а сучасне офіційне християнство вважає огидною пародією Христового вчення, бо «люди не мають Бога в серці, а правди - у душі» [5, с. 64]. Крізь призму християнського віровчення дивиться Куліш і на розвиток українського слова, що має бути наслідком глибокого проникнення і сприймання Закону Божого: «Я був ентузіастом біблійного слова ..., воно запалювало моє серце до любові, дружби і патріотизму українського слова...» [3, т. II, с. 98].

Психоповедінкові архетипи виникають уже на перших етапах формування етносу. В ході історичних взаємовпливів між націями ці архетипи, звичайно, модифікуються, але все одно зберігається певний психоповедінковий варіант, який реалізується на спільній мовній, культурній, морально-етичній основі. Народ і його окремі представники зберігають «собітотожність» у будь-якому історичному контексті, а етнічна самосвідомість, навіть на неусвідомлюваному, глибинному рівні, зберігає оті важко вловимі особливості національного характеру, які називаються «духом нації», «душею народу». І ця душа ніби «продукує» своє бачення світу, маючи свій комплекс моральних цінностей і настанов.

Коли витворена «картина світу» одного національного типу у середовищі іншого культурного світу якимось чином намагається змінити чужо мо-

дель, піднятися над чужими цінностями, пропонуючи натомість свою схему, вона потерпає від опору, несприйняття і незрозуміння.

Є.Онацьким, дослідником української ментальності, було відзначено, що в основі української кордоцентричної традиції лежить українська емоційність «не лише як функція світосприймальна, а і як світотворча» [9, с. 36], звідси емоція - реакція на світ. Опиняючись в іншому культурному оточенні, українська людина схему бачення свого світу переносить на інший, не завжди переймаючись тим, що закони світу «свого» і світу «чужого» часом несумісні і взаємоне прийнятні. Результатом такого перенесення є, як правило, витворення утопії, але так само «своєї, на свій національний манер. За словами В.Липинського, український темперамент «лякає саме тим, що має руйніницький характер, який може стати неоціненною творчою силою...» [10, с. 429], але треба враховувати, що керує цією силою і на що вона спрямована.

Кулішева філософія серця не виходить за межі власне українського духовного простору і постійно корелюється свідомим зверненням до раціоналістичної філософської думки з прагненням орієнтувати на «Європу-Русь», і головною причиною такого своєрідного дуалізму є провідна ідея Кулішевого світогляду - гармонія протилежностей.

Як відомо, філософія серця не є здобутком лише українських мислителів: дискурс філософії серця яскраво представлено у діяльності слов'янофілів 30-40-х років XIX ст. Ще задовго до осмислення П. Юркевичем філософії кордоцентризму і проговорення ідей «сердечного пізнання» у філософських роботах 1860-х років у середовищі слов'янофілів було прорефлексовано і проговорено головні ідеї кордоцентричної філософії.

Безсумнівно, тут на першому місці стоять політичні і соціальні проблеми та шляхи пошуку їх

вирішення, але очевидним є те, що утвердження в теорії пізнання першості раціонального чи «сердечного», інтуїтивного, зумовлює особливості вирішення загалом проблем суспільного буття. Треба тут відзначити, що на час, коли в Росії лише означився «розкол», європейська філософія вже мала досвід «розщеплення» єдиної раціональності на раціональність знання (розумова впорядкованість) і раціональність дії (здатність досягати успіху) [1, с. 17].

Висновки. Отже, простежуючи суперечливість поглядів і життєвого шляху письменника, можна стверджувати, що П. Куліш мав «фундамент» на якому трималася вся його «світоглядна конструкція». Цим «твердим фундаментом світогляду Куліша, або, точніше кажучи, усіх його світоглядів є його «філософія серця».

Далі можна зазначити, що ідея «внутрішньої людини» (з якою П.Куліш познайомився ще в юності), мала у нього емоційне забарвлення. «Внутрішню людину» письменник розумів передусім як «людину почуття» або як чуттєву сторону людської істоти, як «серце». Засадничим принципом його світобачення був принцип подвійності людської природи. «Серце», яке нерозривно пов'язане з «внутрішньою» людиною й «зовнішню» в ній - завше в конфлікті, в боротьбі між собою. Це боротьба «поверхні» і «глибини душевної». І в художніх творах, і в листах, і в наукових працях П.Куліш спирається на факт цього протиріччя. Письменник прагне розділити і виявити «внутрішню» і «зовнішню» не лише в людині, а й у світі, суспільстві, в історії. Всі антитези, що їх використовує Куліш (серце-голова, хутір-місто, жінка-чоловік, українська мова-чужа мова, майбутнє-минуле та інші) ґрунтуються на цьому основному принципі поділу, а символ серця є найулюбленишим в його творчості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автономова Н. С. Рассудок. Разум. Рациональность / Н. С. Автономова. - М.: Наука, 1988. - 214 с.
2. Грушевський М. Етнопсихологічні та соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. - К., 1927. - 184 с.
3. Куліш П. Твори: в 2 т. / підгот. тексти і упоряд. І склав приміт. М. Л. Гончарук. - К.: Дніпро, 1989. Т. 1. - 1989. - 654 с; Т. 2. - 1989. - 586 с.
4. Куліш П. Твори: у 6 т. - Львів, 1908.
5. Куліш П. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ю. Шевельов, Ю. Луцький. - Нью-Йорк; Торонто, 1984. - 380 с.
6. Куліш П. Сочинения и письма: в 5 т. / Каманін І. - К., 1908-1910.
7. Куліш П. Твори: в 2 т. - [2-е вид.]. - К.: Наукова думка, 1998. Т. 1. - 1998. - 752 с; Т. 2. - 1998. - 768 с.
8. Куліш П. История воссоединения Руси: в 3 т. / П. Куліш. - СПб., 1874.
9. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа. - К., 1992. - С. 36—47.
10. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів / В. Липинський. - Львів: Просвіта, 1938.
11. Чижевський Д. Куліш П.О. і українська «філософія серця» / Д. Чижевський // Slavistika. - 1931. - С. 29-42.
12. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Третя сторожа. - К., 1993. - С. 48-97.
13. Щурат В. Філософська основа творчості П.Куліша / В. Щурат. - Львів, 1922. - 157 с.